

József Attila-kommentárok*

1. József Attilának egyik ismert verse a Betlehemi királyok, amelyet 1929 decemberében írt, s amelyre a betlehemezés és a háromkirály-járás szokása is nyilván hatott. Az első és harmadik versszak így hangzik:

Adjonisten, Jézusunk, Jézusunk!
Három király mi vagyunk.
Lángos csillag állt felettünk,
gyalog jöttünk, mert siettünk,
kis juhocska mondta – biztos
itt lakik a Jézus Krisztus.
Menyhárt király a nevem.
Segíts, édes Istenem!

...

Adjonisten Megváltó, Megváltó,
Jöttünk meleg országból.
Főtt kolbászunk mind elfogyott,
fényes csizmánk is megrogyott,
hoztunk aranyat hat marékkal,
tömjént egész vassfazékkal.
Én vagyok a Boldizsár,
aki szerecseny király.

Tudjuk, a Biblia (Máté 2: 1–12) eredetileg a napkeleti bölcsek látogatásáról szól, ezek helyébe léptek később az egyházi és népi hagyomány egyik ágában a három királyok. Az első versszakban a *lángos csillag* szerkezet jelzője kívánhat magyarázatot. A *lángos* szó 'ami lánggal ég, aminek lángja van' (CzF.) érteleme közvetlenül nemigen illik ide. A Bibliában nincs szó arról, hogy a napkeleti bölcseknek Krisztus születését hírül adó, és őket a születés helyére vezető csillagnak lángja lett volna, vesd össze: Máté 2: 2, 9, 10 (a bölcsek kérdezik Heródestől): „Hol van a zsidók királya, a ki megszületett? Mert láttuk az ő csillagát napkeleten, és azért jövének, hogy tisztességet tegyünk néki ... Ők pedig a király beszédét meghallván, elindulának. És íme a csillag, a melyet napkeleten láttak, előttük megy vala mind addig, a míg odaérvén megállta a hely fölött, a hol a gyermek vala. És mikor meglátták a csillagot, igen nagy örömmel örvendezének” (revideált Károlyi-ford.). Igaz, a *lángoló* szónak az ÉrtSz. számon tartja olyan átvitt értelmű néha választékos használatú jelentését, hogy 'nagyon élénk, erős <főleg piros szín>'. A betlehemi csillagot azonban legalábbis az

* Nyelvi és Művelődéstörténeti Adattár 52.

újabb időkben főleg kétféleképpen szokták ábrázolni: vagy „csak” fényes csillagként vagy olyanként, amelynek csóvája is van. (A „csak” fényes, erősen ragyogó csillaghoz, pedig többször erős sugarakat is festenek, amelyek olykor éppen lángnyelvként is felfoghatók lennének; ámbár a csóva nélküli csillagoknak nemigen szoktak lángot tulajdonítani.) József Attilánál mindkét ábrázolásnak megfelelő jelentés (’fényes’; fényes és sugaras’, ill. ’fényes és maga után fénycsóvát húzó’) elképzelhető, inkább azonban az utóbbi. Igaz, a csillag, amit a napkeleti királyok követtek, már megállt az istálló fölött, s ők (tevéikről leszállva) gyalog siettek oda. A betlehemi csillag egyik természet-tudományos magyarázati kísérlete is a csillagot a Halley-üstökös egy megjelenésével hozta kapcsolatba, az üstökösnek pedig van csóvája. Megemlítem, hogy egy másik, már Kepler által felvetett, újabban inkább számba vett magyarázat szerint pedig a ritka fényjelenség oka a Jupiternek és a Szaturnusznak Kr. e. 7-ben történt találkozása a Hal jegyében. Ezt az (egyik) akkori „asztronómiai szótár” szerint lehetett úgy értelmezni, mint az utolsó idők (a Hal ennek a szimbóluma), Izraelben (Szaturnusz) megszülető uralkodójának (Jupiter) a jelét (l. KerBibLex. 1993: 257; *csillag* al.; MagyKatLex. 1993: 814–5; *betlehemi csillag* al.).

A kezem ügyébe került néhány karácsonyi postámon, például Dávid Erzsébet Karácsony feliratú 30 Ft-os bélyegén a betlehemi istálló, a jászol felett a csillagnak csóvája van, a hasonló 48 Ft-os bélyegen nincs. A Benedek Imre tervezte Karácsony Kétezer feliratú 34 Ft-os bélyegen a csillagnak van csóvája. Egy Magyarországon árult Betlehem felé című karácsonyi lapon (száma K 46/98, az eredetit szájjal festette N. I.) és egy Finnországban forgalmazott Betlehemin táhti (Betlehemi csillag) című képeslapon (száma F 612, szájjal festette Derrick Vandek) a betlehemi csillag a körülötte lévőknél nagyobb, fényesebb, ragyogó sugarakat is kibocsát, de nincs csóvája. Érdekes megnézni a Karácsony régi képeslapokon című kiadványt (Terra, Bp., 1986) is, amely főleg a 19. és a 20. század fordulója körüli időkből közöl nálunk forgalomba került lapokat; ezek elsősorban olaszországi és német importból származnak. Közöttük van olyan, amely a betlehemi csillagot ragyogó fénysugárral, illetve fénycsóvával ábrázolja. Több olyan képeslap található azonban, amelyen a csillag fénysugara a kis Jézusra vagy órá és Szűz Máriára esik. Ezt a típusú ábrázolást az utóbbi idők hazai képeslapjain én ritkán láttam, viszont a „lángos csillag” általában mint fénycsóvás csillag például a papírból készített betlehemeken, a képeskönyvekben igen gyakorivá vált. Gyermekekönyvben Würtz Ádám fénycsóvával (József /1980), Reich Károly lángnyelvekkel és hátrafelé nyúló fénycsóvával rajzolta meg a József Attila-vers, a Betlehemi királyok illusztrációját (József /1965), míg a Szabad-e bejönni ide betlehemmel? című zenés könyvben (Szabad-e... 1987) Gaál Éva egyik illusztrációja fénycsóvával, a másik pedig körgyűrű alakú fénnel együtt ábrázolja a betlehemi csillagot.

József Attila versének ismertté válását nagyban segítették a több tízezer példányban kiadott képeskönyvek, gyermekkönyvek, s a vers egyébként is, témájánál fogva is népszerű. A *lángos csillag* szerkezet újabban már nyilvánvalóan József Attila versének a hatására terjedt el, illetve abból idézik. A Google internetes keresőprogramban a *lángos csillag* 576 adattal szerepel, ezek legtöbbszörében a két szó egymás mellett van, és József Attila versére vonatkozik. Jay McInerney regényét, a *Brightness fall-t* magyarra 1986-ban *Lángos csillag fakul* címmel fordították le. Az egyházi sajtóban, Szentírás-magyarázatban is előfordul ez a szerkezet: „»Lángos csillag« járását követve ke-rekednek föl, indulnak el és érkeznek meg a zsidók szent városába” (Sulyok 2004). József Attila előtt magam nem ismerek adatot a *lángos csillag*-ra, noha ezzel összevethető Zrínyi Szigeti veszedelméből pár sor: „És mint tüzes lidérc száll le az folyhőbül, | Kinek *lángos farka* szikrázik sok tüztül | Igy Murtuzán basa keresztyénekre dül,” (15/69). Beke József Zrínyi-szótára (Beke 2004) és egyes Zrínyi-kiadások (pl. Zrínyi 1651/1993) a jegyzetekben a *lidérc*-nek vagy a *tüzes lidérc*-nek itt a ’hullócsillag’ jelentését veszik föl, amit a TESz. is számon tart. Ez azonban bizonytalan. A Zrínyi-adatban is a *lidérc* legismertebb értelme a ’gonosz szellem’ szintén szóba jöhet. A betlehemi csillagot már nyilván régóta ábrázolták csóvával is. Giotto Napkeleti bölcsek című, 1305 körül készült festményén ugyancsak ott van ez. Vagy ábrázolhatták „csak” ragyogó fénysugarakkal. József Attila bizonyára ilyen ábrázolásokat láthatott, s ezektől indítatva vagy akár ezektől függetlenül is, puszt-

tán a bibliai történet ismeretében alkotta meg a *lángos csillag* szerkezetet. A betlehemi csillag magyarországi képein, rajzain, főleg az ő verséhez, a Betlehemi királyokhoz készült illusztrációkon pedig valószínűleg éppen az ő verse, az abban levő *lángos csillag* szerkezet hatására olyan gyakori a csóvával való ábrázolás.

A harmadik versszakban a *vasfazék* szó értelmezése okozhat problémát. Ennek általános 'vasból való fazék' (ÉrtSz.; ÉKsz.) jelentése ugyan szintén elképzelhető, de kevésbé indokolja az egész fokhatározószót, amely a mennyiséget hangsúlyozza. A *vasfazék*-nak azonban a régiségben és a népnyelvben van 'üst' értelme, s bizonyára ez a tájnyelvi jelentés szerepel József Attilánál is; vesd össze például: 1496–9: *wasfaszick* eyn kessel; 1538: *Vas fazek* wst (Gl.); *vas-fazek* 'üst, rézüst' (MTsz., Keszthely vid., Somogy m.); *vasfazék* 'bogrács' (Bugac, Hbőszörmény.), *vasfazik* (Balmazújváros, Hbőszörmény, Hhadház, Hnánás, Hszoboszló, Sáránd) 'bogrács', *vasfazék* 'vasból v. rézüstből készült üst' (Nagykanizsa, K. dörgicse, Székesfehérvár, Monor, Szenna).² A *vasfazék*-ból mint a legismertebb fémből készült nagy ürtartalmú főzőedény (pl. üst, bogrács) egyik nevéből névátvitellel akár a rézből készült hasonló főzőedény megnevezése is lett. A vers *vasfazék* szavának pontos értelmezésében a József Attila-vers képi ábrázolásai különösebben nem segítenek: amelyeket ismerek közülük, azok többnyire különbözően adják vissza a „vasfazekat”. A Bibliában nincs szó arról, hogy a napkeleti bölcsek miben adták át a tömjént, de az egyházi hagyományban nyilván nem *vasfazékra* gondolnak. Korai német miniatúrákon „koronás királyok vonulnak fel, és pompás edényeket nyújtanak át a gyermek Jézusnak” (Seibert 1986: 119; Háromkirályok al.). József Attila azonban nem ilyen hagyományhoz, hanem népi, folklorisztikus szokásokhoz, ihletéshez kapcsolódik. Ugyanerre a kérdésre, a *vasfazék* szóra lásd még A. Molnár 2005: 506–7.

2. József Attila talán legnagyobb gondolati verse az 1934 nyarán írt *Eszmélet*. Szabolcsi Miklós (1968) és Szuromi Lajos (1977) külön kis könyvet írt róla. Magam a vers elemzésére lényegében nem térek ki, csak megemlítem, hogy benne a külső világ rendje – a rend József Attila költészetének egyik központi fogalma és szava – a költő által elképzelt, érzékelt belső világ rendjével szembesül. A második versszak első felében a költő színes álomképe mint egyfajta rend, harmónia mutatkozik, hogy a második részben ez után a valóság (Most), a „vas világ” rendje jelenjen meg:

Kék, piros, sárga, összekent
képeket láttam álmaimban
és úgy éreztem, ez a rend –
egy szálló porszem el nem hibbant.
Most homályként száll tagjaimban
álmom s a vas világ a rend.
Nappal hold kél bennem s ha kinn van
az éj – egy nap süt idebent.

A színes álomkép is egyfajta rend volt, egy szálló porszem sem *hibbant el* benne. Erre a különös, mint írta, „tájszóból alakított” ígére Szabolcsi Miklós is felfigyelt (1968: 28), s lábjegyzetben az MTsz.-re, az abban számon tartott 'roggyan, rokkan, rándul' jelentésre utalt. Török Gábor (1969) József Attila-kommentársorozatában részletesebben foglalkozott e szóval. Idézi a CzF.-beli *hibban*-nak 'egyensúlyát veszítve hirtelen félrebillen, lemerül, alászáll, lecsúszik' jelentéseit, az *elhibban* 'hibbanva félre- v. elesik, elfordul' értelmét, a Ball.-t (*hibban* al.), valamint az MTsz. több jelentését (*hibban* 'roggyan, rokkan, rándul'; *meghibban* 'megroggyan, megrokkán, megrándul'), illetve az ÉrtSz.-ből a *meghibban* szócikk egy részét: „2. (táj.) 'egyensúlyát veszíti, félre vagy lebillen'”. Ezeket még az ÚMTsz. *hibban* 'biccen, billen'; *elhibbant* 'elhibáz'; *meghibbant* (múlt idő) 'megbillen'; *meghibban* '<testrészt> megrándul; <testrészt> hibás lesz, vmilyen baj éri' szavaival

² Az ÚMTsz. V. kötetének kéziratot anyagából való adatokat Hosszú Ferenc kollégámnak köszönöm.

egészítem ki. „Azt jelentené tehát az Esmélet verssora, hogy ’egy szálló porszem el nem fordul? billent? rándult?’” – teszi fel a kérdést Török (i. m.). Ezek az elsődleges jelentések szerinte a porszemnél mind súlyosabb, kiterjedtebb denotátumot jelölő alanyra utalnak, s József Attila szóhasználatához sem illenek. Úgy gondolja, hogy az alaki hasonlóság hatására a ritka használatú *elhibban* ige a *lebben*, *libben*, *illan*, *röppen*, *hibá(d)zik* jelentésével telítődött, tehát az illető sor azt mondja, hogy egy szálló porszem „sem illan, libben, lebben röppen el, nem kezd hirtelen elillanva hiányozni ... hibázni” (Török 1969: 454). Ez az elgondolás is föltehető. Legalábbis a mai irodalomban Parti Nagy Lajos Szóadalovaglás című munkájában és épp az Esméletre alludálva ilyen jelentésváltozás figyelhető meg: „Az ember megátalkodottan guborog a padlón, tezegeti érett és nyers céduláit, mikor (folyton) szél támad. Fujvást *elhibban a rend*. Végül a sokadik szétszállás után vagy felsöpri a padlót és föladja tisztán vagy egy rendet összerak mégis. Mikorra rájön, hogy az *egy* nem az egyetlen.” (Internet, Google-keresőprogram).

Magam mégis azt gondolom, hogy József Attilánál az *elhibban* igének jobb egy eredeti ’megbillen, elfordul’-féle jelentésével számolni. A költői kép itt olyan látványra utalhat, amelyben például egy szobában a napfénytől megvilágított porszemek sora vagy akár csak néhány, illetve egy porszem „szabályos, rendezett” pályán száll. A rendet itt az mutatja, hogy ebben a mozgásban még egy porszem sem billen félre, fordul el. Török Gábornak az a véleménye, miszerint az *elhibban* ige, állítmány a porszemnél csak nagyobb súlyú denotátumnak megfelelő alanyhoz volna kapcsolható, az említett szótárakból vett példákkal (MTsz.: „*Hibannyik a fa*: dül, súlyánál fogva vmerre ereszkedik”; stb.) nem igazolható. Nyilván eleve kevés olyan dolog (és így ezekre vonatkozó mondat) van, amely egy porszemnél nem nehezebb. S a versben a költői asszociáció az általam jelzett irányban is működhet.

József Attila az említett tájszavakat (*vasfazék*, *elhibban*) a népnyelvből vehette, a *lángos csillag* is jöhet innen (noha más adatot nem ismerek rá), de ez inkább a költő saját nyelvi leleménye lehet.

SZAKIRODALOM

- Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Argumentum, Budapest.
- József Attila / 1964. *Lángos csillag. Versek és egy elbeszélés gyermekeknek*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- József Attila / 1980. *Világokat igazgatok: üveggolyókkal játszom*. Móra Könyvkiadó, Budapest.
- KerBibLex. 1993. = *Keresztyén bibliai lexikon*. I. Szerk. Bartha Tibor. Kálvin János Kiadó, Budapest.
- MagyKatLex. 1993 = *Magyar katolikus lexikon*. I. Főszerk. Diós István. Szent István Társulat, Budapest.
- A. Molnár Ferenc 2005. Évfordulós versmagyarázatok. In: *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Szerk. Mártonfi Attila–Papp Kornélia–Sliz Mariann. Budapest. 505–7.
- Seibert, Jutta (szerk.) 1986. *A keresztény művészet lexikona*. Corvina, Budapest.
- Sulyok Elemér 2004. 12. 26. Szentírás-magyarázat. Az Úr megjelenése (Vízkereszt ünnepe – Lk. 2, 1–12). *Új Ember* LX. évf. 52. szám, 1. lap.
- Szabad-e 1987. *Szabad-e bejönni ide betlehemmel?* Kaláka zenéskönyv. Móra Ferenc Könyvkiadó, Budapest.
- Szabolcsi Miklós 1968. *A verselemzés kérdéseihöz (József Attila: Esmélet)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Irodalomtörténeti Füzetek 58.)
- Szuromi Lajos 1977. *József Attila: Esmélet*. Irodalomtörténeti Füzetek 93. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Török Gábor 1969. József Attila-kommentárok VIII. *Magyar Nyelvőr* 93: 451–5.
- Zrínyi Miklós 1651/1993. *Szigeti veszedelem*. Szerk., sajtó alá rend., jegyzetek: Király Erzsébet. Ikon, Budapest. (Matúra Klasszikusok)

A. Molnár Ferenc